

V. I. OZELЬ. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ВІДНОСИН БАТЬКІВ І ДІТЕЙ В УКРАЇНІ У X – XIX СТ. (ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

Висвітлюються особливості розвитку правового регулювання особистих відносин батьків і дітей в Україні в X – XIX ст. На підставі норм світського права, церковних канонів та звичаєвого права досліджуються питання законності народження дитини, межі батьківської влади над дітьми, права та обов'язки дітей.

Ключові слова: сімейне право, особисті немайнові права, правовідносини батьків і дітей, законність народження.

Исследованы особенности развития правового регулирования личных отношений родителей и детей в Украине в X – XIX вв. На основании норм светского права, церковных канонів и обычного права изучаются вопросы законности рождения детей, рамки родительской власти над детьми, права и обязанности детей.

Ключевые слова: семейное право, личные неимущественные права, правоотношения родителей и детей, законность рождения.

The article is dedicated to researching of features of development of the legal adjusting of the personal relations between parents and children in Ukraine in X – XIX centuries. The questions of children birth legality, the limits of paternal power over children, children rights and duties are studied on the basis of temporal law regulations, church canons and customary law.

Key words: family law, personal nonproperty rights, legal relations between parents and children, birth legality.

Основною функцією сім'ї є народження і виховання дітей. Саме з моменту народження дитини виникають особливі відносини, що ґрунтуються на зв'язках кровного споріднення. Стосунки між батьками і дітьми засновуються на вроджених почуттях любові, тому вони мають духовний, моральний характер. Але родинні зв'язки між батьками та дітьми породжують також взаємні права та обов'язки. Первинними у взаємовідносинах батьків і дітей є звісно особисті немайнові відносини, але майнові відносини також посідають дуже важливе місце у житті родини. Правове регулювання відносин батьків і дітей спрямоване на захист прав дітей до їхнього повноліття, а батьків – у старості.

Метою даної статті є дослідження особливостей становлення та розвитку правового регулювання особистих відносин між батьками та дітьми в українській сім'ї в дорядянській період нашої історії. Вивчаючи питання взаємовідносин між батьками і дітьми слід особливу увагу звернути на те, що сім'я є носієм традицій і культури свого народу. У родині закладаються та передаються наступним поколінням основи моральності та духовності. Цим обумовлюється актуальність вивчення особливостей розвитку правовідносин між членами української родини.

Серед існуючих досліджень слід відмітити роботи М. Владимирського-Буданова, О. Левницького, Ф. Леонтовича, І. Беляєва, К. Неволіна, В. Сергієвича, М. Горчакова та ін. У сучасній історико-правовій літературі не багато уваги приділено вивченню шлюбно-сімейних правовідносин. Здебільшого цим питанням займаються етнографи та історики (О. Івановська, В. Кривоший, А. Пономарьов, С. Макаручак та ін.), які на перше місце ставлять вивчення звичаєвого права. Крім того в існуючих роботах історико-правового характеру при вивченні пра-

вовідносин батьків і дітей найбільше уваги приділяється питанням майнових правовідносин та спадкування. Автор, в свою чергу ставить перед собою мету під час висвітлення правовідносин батьків і дітей обмежитися сферою особистих немайнових правовідносин.

Народження у сім'ї дитини викликає появу нових правовідносин, що полягають у сукупності взаємних прав і обов'язків батьків і дітей. З часів введення в Київській Русі християнства відносини батьків і дітей, так само як й інші шлюбно-сімейні правовідносини, були віднесені до церковного відомства. Одночасно продовжували існувати норми звичаєвого права, видавалися нові законодавчі акти світського характеру. Канонічне право (правила 15, 16 Гангрського помісного собору) встановило обов'язок батьків піклуватися про своїх дітей, виховувати їх, забезпечувати усім необхідним для життя. Відповідно і дорослі діти повинні допомагати своїм батькам відповідно до власних можливостей. Відмова дорослих дітей піклуватися про своїх батьків, а батьків – про своїх непрацездатних дітей, є тяжким злочином і повинна каратися анафемою¹.

Можна з упевненістю констатувати той факт, що введення в Київській Русі християнства окреслило новий етап у розвитку внутрішньосімейних правовідносин, у тому числі відносин батьків і дітей. Так само по-новому почало вирішуватися й питання встановлення законності народження дитини. Треба зауважити, що давньоруське звичаєве право не знало різниці між законнонародженими і незаконнонародженими дітьми. Яскравим прикладом цього є свідчення літопису про те, що князь Володимир був «рабичичем» (сином Ярослава і наложниці Малуші)². Але не зважаючи на це він був визнаний онуком княгині Ольги та став великим князем Київської Русі. Зберігаючи звичаєво-правові традиції у ст. 98 Розширеної редакції Руської Правди закріплена норма, за якою діти незаконно прижиті із рабинею отримували свободу разом із своєю матір'ю³.

Християнська релігія, яка привнесла із собою нове джерело права – церковні канони, встановила нові правила у визначенні статусу дитини в залежності від того, чи є вона законнонародженою. Візантійські пам'ятки права, в тому числі грецький Номоканон, не знали різниці між законнонародженими і незаконнонародженими дітьми. Було встановлене непохитне правило: правовий зв'язок батьків і дітей визначався народженням у законному шлюбі. За нормами церковного права всі діти, народжені у законному шлюбі, визнаються законними, навіть якщо вони народилися занадто рано після укладення шлюбу, якщо батько не оскаржує законність народження; або після припинення шлюбу не пізніше ніж через 306 днів⁴. Батькові надавалося право оскаржити законність народження дитини до досягнення останньою одnorічного віку. На протязі всього досліджуваного історичного періоду, як за законодавчими нормами, так і за звичаєвим правом незаконнонароджені діти позбавлялися спадку.

Якщо ширше розглядати особисту немайнову сферу відносин батьків і дітей, то тут слід відзначити, що окрім обов'язку годувати, виховувати та надати освіту своїй дитині, батьки мають право «з метою виправлення піддавати своїх дітей покаранням», в той же час вони «не відповідають перед законом за нанесення особистих образ дітям»⁵. Такий порядок існував у XIX ст. З огляду на це, ми можемо з упевненістю говорити, що батьківська влада по відношенню до своїх дітей завжди залишалася сильною. Тим більше це було характерним для давньоруського суспільства, коли батьківський обов'язок піклуватися про своїх дітей ототожнювався із безмежною владою батька. І хоча немає достовірних відомостей про те, що батькам належало життя дитини (тобто право вбити дитину при народженні, як це дозволялося римськими та германськими законами), К. Неволін

зауважує, що «це не може слугувати доказом, що такого звичаю у руських слов'ян зовсім не було»⁶. М. Владимирський-Буданов, в свою чергу заперечує існування такого звичаю⁷.

Достовірно ми можемо казати лише про те, що батьки вирішували долю своїх дітей. Літопис сповіщає про практику одруження батьками своїх дітей у дуже ранньому віці: наприклад, князі одружували своїх синів у 11 років, а дочок – навіть у 8-річному віці⁸. Тут про особисту волю дітей не могло йти і мови. Очевидним постає факт укладення шлюбу з метою забезпечення економічних та політичних інтересів батьків. І є всі підстави вважати, що це було характерним не тільки для верхівки суспільства, але й для інших верств, бо влада батьків над дітьми у питанні вибору майбутнього подружжя підтримувалася як з боку звичаєвого права, так і зі сторони норм церковного права. Батьківське благословення завжди було однією з основних умов законності шлюбу.

Законодавство, яке діяло на українських землях на різних етапах нашої історії неоднозначно ставилося до виявлення батьківської влади у питаннях одруження дітей. Нормами Уставу князя Ярослава про церковні суди з одного боку встановлювався обов'язок батьків видати дочку заміж, навіть якщо вона цього не бажала, а з іншого – передбачалася відповідальність батьків, якщо дочка внаслідок такого примусу, щось скоїть із собою (ст.21). Тим більше відповідальність батьків передбачалася й у разі «аще девка всхощеть за мужь, а отець и мати не дадутъ»⁹. Редакція Уставу за хрестоматією М.Ф. Владимирського-Буданова містить вказівку на те, що ці норми поширювалися не тільки на дочок, але й на «отроків», тобто синів¹⁰.

Вже у Литовсько-Руській державі Литовський статут 1529 р. (ст.15, Розділ IV) забороняв насильно віддавати заміж панянок, княгинь, дівчат і вдів. Зобов'язував вряховувати волю і бажання тих, хто брав шлюб¹¹. О.Левіцький наголошує на тому, що у XVI – XVII ст.ст. самою суттєвою умовою законності шлюбу було бажання та вільна згода на укладення шлюбу самих наречених, але «ведомость и благословеніє» батьків так само було умовою дійсності шлюбу, що закріплювалася як законом, так і звичаєм¹². Але у ці часи все ж відмічається розширення вільного вибору подружньої пари нареченими. Звичай «сговору малолетнихъ», коли батьки домовлялися про шлюб своїх неповнолітніх дітей, зник ще у кінці XVI ст., а в XVII ст. вже не виникало сумніву, що шлюб укладався за взаємної згоди наречених¹³.

У XVIII – XIX ст.ст. існувала практика, якщо не було офіційної заборони батьків на шлюб своєї дитини, то вважалося, що вони згодні і шлюб укладався¹⁴. Крім того батьківська згода не була потрібною при досягненні сином або дочкою громадянського повноліття (21 року), якщо батьки або опікуни зловживаючи своєю владою «не пекутся о браке ихъ»¹⁵. Але Звід Законів Російської імперії все ж містив норму, яка забороняла укладення шлюбу без дозволу батьків (ст. 6 т. X ч. 1). Існував виняток для дівчат, що мешкали у Полтавській і Чернігівській губерніях: вони мали право домогатися у судовому порядку надання дозволу на шлюб, якщо їхні батьки або опікуни перешкоджали їм у бажанні вийти заміж, маючи на меті утримати в своєму управлінні належне повнолітній дівчині майно (ст.ст. 7, 264 т. X ч.1 Зводу Законів Російської імперії)¹⁶. Таким чином, ми бачимо поступове послаблення батьківської влади у питаннях впорядкування майбутнього сімейного життя своїх дітей.

Батьківська влада поширювалася й на інші сфери життя дитини. За часів Київської Русі та Русько-Литовської держави батькам належало право віддавати неповнолітніх дітей у «закуп», тобто для відробітку боргу. Більше того батько міг продати свою дитину у холопство. Ф. Леонтович вказує на те, що в XV – XVI ст. ст. існувала правова норма, за якою боржник, у разі неповернення суми позики у

термін, встановлений договором, повинен був відпрацювати цю суму; якщо ж борг був настільки великим, що навіть теоретично боржник не міг його відпрацювати аж до своєї смерті, то для погашення боргу долучалась ще й праця дорослих і працездатних дітей боржника¹⁷. Крім того, батьки мали право обирати рід занять своїх дітей та віддавати на навчання ремеслу проти їхньої волі¹⁸.

Батьківська влада над дітьми ніколи не припинялася. Батькам завжди належало необмежене право покарання дітей за непослух, крім того закон не передбачав відповідальності батьків за нанесення особистих образ дітям. Звід Законів Російської імперії наділяв батьків правом заключати до тюрми дітей, що не працюють на державній службі, за їхню непокору, а також подавати скарги до суду (ст. 165 т. X ч.1). А на Лівобережній Україні батьки навіть мали право відректися від своїх дітей у наступних випадках: 1) якщо діти підняли на батьків руку; 2) якщо вони свідчили проти батьків у кримінальній справі (якщо це було не в інтересах держави); 3) якщо діти відмовилися взяти батьків на поруки у кримінальній справі; 4) якщо дочка веде розпусне життя; 5) якщо діти мали намір вкрасти належне батькам майно; 6) якщо вони відмовили пристарілим батькам в утриманні; 7) якщо діти, які користуються майном батьків, не надали їм допомоги підчас лиха (ст. 167 т. X ч.1)¹⁹. Ця норма була запозичена з Литовського Статуту 1588 р. (арт. 7, розд. VIII). Але у XIX ст. вже існували випадки, за яких батьківська влада обмежувалася: при вступі дітей у суспільні навчальні заклади, на державну службу, на навчання ремеслу, якщо діти віддані за договором, при вступі у шлюб, якщо батьки за вироком суду позбавленні всіх прав стану²⁰.

Чи була рівною влада батька і матері стосовно їхніх дітей? З цього питання точилися суперечки серед відомих науковців XIX – поч. XX ст. В. Сергієвич ставить під сумнів існування батьківського двовладдя в давньоруській сім'ї, зауважуючи, що з огляду на «залежність дружини від чоловіка важко припустити, щоб їй могла належати рівна із чоловіком влада над дітьми», але візантійські джерела, а саме Еклога, поклали початок двовладдя у сім'ї²¹. В той же час, К. Неволін каже про те, що влада над дітьми належала обом батькам²². Його твердження підтримує й М. Владимірський-Буданов, підтверджуючи свою думку словами літопису «о послушании отцу и матери»²³. На нашу думку, в Україні матері належали широкі права відносно її дітей. Але існували випадки обмеження прав матері. Наприклад, у часи Російської імперії на Лівобережній Україні батько був наділений більшою повнотою прав щодо власних дітей. Це проявлялося насамперед в інституті опіки (при здійсненні опіки матір'ю призначалися співопекунні з родичів батька), у той час коли загальноімперські закони наділяли цим правом обох батьків. В той же час незаміжні дочки і сини, до їх вступу в училище, не повинні були розлучатися з матір'ю, навіть якщо вона не брала участі в опіці над дітьми²⁴.

Як вже зазначалося, відносини батьків і дітей мають взаємний характер. Тому діти повинні відноситися до батьків з любов'ю, повагою, бути слухняними, із терпінням виносити покарання та міри виправлення, а також зобов'язані здійснювати матеріальну підтримку своїх батьків у старості. Дотримання дітьми поваги до батьків ґрунтувалося не лише на звичаях і моралі, а й забезпечувалося законодавчими актами. Так, Устав князя Ярослава встановлював відповідальність сина, який б'є батька або матір (ст. 29)²⁵. Стаття 13 Розділу IV Литовського статуту 1529 р. закріплювала право батьків позбавити доньку чи сина спадку, якщо останні образили її своїми словами чи діями²⁶. Особливо суворо карались убивці батька, матері, брата чи сестри. Якщо інші вбивці могли обійтись лише головицею (штрафом за вбивство), то убивця членів своєї сім'ї позбавлявся життя, честі та

майна. Як ми бачимо законодавчі джерела не містять норм, які б закріплювали права дітей. Звід законів російської імперії містить лише відповідні обов'язки батьків щодо утримання, виховання, навчання дітей, а також захисту їх у суді (якщо неповнолітній дитині було нанесено особиста образа третьою особою). Діти ж в свою чергу не мали права подавати до суду позови, ні цивільні, ні кримінальні, проти своїх батьків, якщо це стосувалося особистої образи.

Досліджуючи звичаєво-правові погляди українців у сфері особистих відносин батьків і дітей слід відмітити, що мати в українській сім'ї завжди посідала чільне місце. Більше того в системі духовних цінностей заборіжців традиції шанування жінки-матері набули світоглядного значення²⁷. Також свідченням шанобливого ставлення дітей до батьків є те, що серед українців ще у ХХ ст. зберігався звичай звертатися до батьків на «Ви». Показовим звичаєм, що відображає відповідальність батьків за своїх дітей, є те, що батьки повністю відповідали перед громадою за виховання своїх дітей, як малолітніх, так і дорослих. З цього приводу С. Макарчук зазначає, що «матеріали судових справ засвідчують, що у випадках провин дітей, порушення ними усталених морально-етичних норм каралися і їхні батьки»²⁸.

Таким чином, можна зробити висновок, що особиста сфера правовідносин батьків і дітей в українському сімейному праві Х – ХІХ ст.ст. представлена досить широкою жерельно-правовою базою. Регулювання внутрішньо сімейних правовідносин здійснювалося як нормами світського, так і канонічного права. Провідна роль у правовому регулюванні взаємних відносин батьків і дітей належала також і звичаєвому праву. Звичаєво-правові погляди українців виховували у дітей повагу до батьків. Невдячність дітей, вчинена батькам кривда трактувалися народною звичаєво-правовою традицією, як порушення основоположних морально-етичних засад сімейного життя. Законодавство на всіх етапах української історії закріплювало право батьків карати дітей за їхні провини, а також вирішувати долю свої дітей. Але в той же час простежується поступове розширення особистих прав дітей.

1. *Бенешевич В.Н.* Древнеславянская Кормчая XIV титуловъ безъ толкованій. – 1 т. – СПб., 1906-1907. – С. 247-248. 2. *Полное собрание русских летописей (ПСРЛ).* – Т. 1. Лаврентьевская летопись. – Л., 1926-28. – Л. 24, столб. 75-76. 3. *Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / Упоряд. А.С. Чайковський (кер.), О.Л. Копитенко, В.М. Кривоніс, В.В. Свистунов, Г.І. Трофанчук.* – К., 2003. – С. 33. 4. *Горчаков М.И.* (протоиерей) Церковное право: Краткий курс лекцій. – СПб., 1909. – С. 275. 5. Там само. – С. 276. 6. *Неволин К.А.* История российских гражданских законов: Введение и книга первая о союзах семейственных. – Ч. 1. – М., 2005. – С. 345. 7. *Владимирський-Буданов М.* Хрестоматія по історії русского права. – Киевъ, 1876. – С. 204. 8. ПСРЛ. – Т. II. Ипатьевская летопись. – Спб., 1898. – Стлб. 136. 9. *Владимирський-Буданов М.* Цит. праця. – С. 204-205. 10. Там само. 11. *Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. / С.В. Ківалов (ред.).* – Т. 1: Статут Великого князівства Литовського 1529 року. – Одеса, 2002. – С. 232. 12. *Левцикий О.* Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI-XVII ст. // Киевская старина. – 1900. – № 1. – С. 3. 13. *Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов // Часть восьмая.* Том III. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-западной Руси в XVI – XVII вв. – К., 1909. – С. 15. 14. *Добровольский В.И.* Брак и развод: Очерк по русскому брачному праву. – С.-Пб., 1903. – С. 36-37. 15. *Григоровский С.* Сборникъ церковныхъ и гражданскихъ законовъ о браке и разводе, узаконеніе, усыновленіе и внебрачныя дети. – С.-Пб., 1908. – С. 4. 16. *Сводъ законовъ Россійской имперіи // Т. X, ч. 1. Сводъ законовъ гражданскихъ.* Издание 1900 г. – С.-Пб., 1912. – С. 1, 24. 17. *Леонтович Ф.И.* Крестьяне

- Юго-Западной России по Литовскому праву XV и XVI столетий. – Киев, 1863. – С. 11.
- 18.** Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. – Мн., 1978. – С. 111.
- 19.** Сводъ законовъ Россійской имперіи // Т. X, ч. 1. Сводъ законовъ гражданскихъ. Издание 1900 г. – С.-Пб., 1912. – С. 18.
- 20.** Горчаков М.И. (протоиерей). Цит. праця. – С. 276.
- 21.** Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права. – С.-Пб., 1910. – С. 505.
- 22.** Неволин К.А. Цит. праця. – С. 345.
- 23.** Владимирский-Буданов М. Обзор истории русского права. – Ростов-на-Дону, 1995. – С. 449.
- 24.** Терлюк І.Я. Історія держави і права України (Доновітній час): Навч. посіб. – К.: Атіка, 2006. – С. 308-309.
- 25.** Владимирський-Буданов М. Христоматія по історії рускаго права. – С. 205.
- 26.** Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. / С.В. Ківалов (ред.). –Т. 1: Статут Великого князівства Литовського 1529 року. — С. 232.
- 27.** Кривоший О.П. Материзна. Жінка в правовій культурі українського народу (X – перша половина XVII ст.). – Запоріжжя, 2001. – С. 46.
- 28.** Етнографія України: Навч. посіб. / За ред. С.А. Макарчука. – Львів, 2004. – С. 359.